ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА МЕТОДЛАРИ

А.НУРМОНОВ

В данной статье освещаются методологические проблемы лингвистических исследований. Раскрывается иерархическая сущность научно-исследовательских методов.

Methoddogical problems of linguistic reseach is discribed in this artide. It is widely opened ieararchic essence of Scientific- researching methods.

Ҳар қандай тадқиқотчи муайян мавзуда илмий изланиш олиб борар экан, энг аввало, маълум методологияга таянади ва ўз мақсадини амалга ошириш учун қўл келадиган илмий тадқиқот методларидан фойдаланади.

Методология ва тадқиқот методидан ҳоли бўлган бирорта илмий асар мавжуд бўлмайди. Шундай экан, фанда илмий тадқиқот методологияси ва методи тушунчалари марказий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир тадқиқотчи тадқиқот методологияси ва методлари ҳақида яхши билимга ва улардан ўринли фойдаланиш кўникмасига эга бўлмоғи лозим.

Инсон доимо маълум мақсад сари ҳаракат қилади. Унинг бу ҳаракатининг натижаси ҳаракат қилувчи субъект ва ҳаракат йўналган объектнинг қандай бўлишидан ташқари, мазкур фаолиятда қандай усуллар қўлланилиши билан узвий боғлиқдир. Бу эса билиш жараёни муайян методология ва методга таяниш лозимлигини кўрсатади.

Метод (юн. methodos - билиш усули) – субъектнинг ҳар қандай шаклдаги фаолият усули саналади. [2; 167]. Фаолиятнинг муайян соҳасида (фан, сиёсат, санъат ва бошқ.) қўлланиладиган восита ва усуллар системаси; методнинг умумий назарияси, методлар системаси ҳақидаги таълимот методология саналади[2;167].

Машҳур тилшунос Ю.С.Степановнинг таъкидлашича, метод муаммоси учта марказий тушунчани ўз ичига олади: методика – метод – методология. Бу тушунчалар қуйидагича изоҳланади:

Методика – кузатиш ва эксперимент усуллари мажмуаси.

Метод – тажриба (эксперимент) орқали аниқланган ва кузатилган натижаларни назарий умумлаштириш усуллари.

Методология – билиш жараёнига дунёқараш тамойилларини қўллаш[3;3].

Методология умуман илмий метод ҳақидаги таълимот ҳамда хусусий фанлар методлари ҳақидаги таълимот, яъни билиш фаолияти йўллари ҳақидаги таълимот сифатида ҳар қандай фан назарияси ва амалиётида катта аҳамиятга эга[10;211].

Кўринадики, методология ва метод тушунчалари ўзаро узвий боғлиқдир. Хусусий фан методлари билан умумий илмий метод бир-бири билан муносабатдадир.

Билиш усуллари умумий ва хусусий бўлади. Шунинг учун у фалсафий метод, яъни умуман билиш усули ҳақидаги метод ва умумилмий методларга бўлинади. Биринчи ҳолатда методология у ёки бу фалсафий системага хос билиш методи тамойилларига мувофиқлиги сифатида тушунилса, иккинчи ҳолатда эса методология у ёки бу фан тармоғига хос тадқиқот методлари ҳақидаги таълимот сифатида тушунилади.

Фан методологияси билишнинг фалсафий методининг муайян фан доирасида ўрганилаётган объект хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда конкрет қўлланилишидир.

Фалсафий метод, яъни билиш методи табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот саналади[3;21].

Умумметодологик тамойиллар турли фанлар берган маълумотларни умумлаштириш асосида вужудга келади.

Илмий билишда метод ва методологиянинг аҳамияти жуда катта.

Ф.Бекон методни зулматда йўлни ёритиб турувчи машъалага қиёслайди. Муайян муаммони адашган (ёлғон) йўл билан ижобий ҳал қилиб бўлмаслигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳар қандай тадқиқотчи билиш қуроли бўлган ва инсонга табиат устидан ҳукмронлик қилишни таъминлайдиган тадқиқот методига эга бўлиши керак. Ф.Бекон ана шундай метод сифатида индукцияни танлайди. Бу метод фандан эмпирик таҳлилга, кузатиш ва экспериментга таянишни, шу асосда сабабият ва қонунларни англашни талаб қилади.

Машҳур рус физиолог олими И.П.Павлов методни билиш жараёнида энг биринчи ва асосий нарса эканлигини кўрсатади. Унинг таъкидлашича, тадқиқотчининг жиддийлиги ўзи таянган методга, фаолият усулига боғлиқ. Ҳамма гап яхши методдадир. Катта қобилиятга эга бўлмаган одам ҳам яхши метод асосида кўп нарсага эришиши мумкин. Аксинча, ёмон метод билан талантли олим ҳам бекорга куч сарфлаши, ҳеч қандай натижага эришмаслиги мумкин[2;170]. Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир метод муҳим ва зарур нарса. Лекин ундан ўз ўрнида ва мақсадли фойдалангандагина ўз самарасини беради. Шунинг учун В.П.Кахановский тадқиқотчини икки чегара ҳолатга тушиб қолиш хавфидан сақлашга чақиради. Бу чегара қутбларнинг биринчиси методологик негативлик, иккинчиси методологик эйфория саналади.

Методологик негативизм метод ва методология муаммоларига менсимай қарайди. Уни ҳақиқий илмий тадқиқотдан чалғитувчи номуҳим восита деб баҳолайди.

Методологик эйфория эса методнинг ролини ўта ошириб юборади. Уни ўрганилаётган объектдан кўра устунроқ кўради ва методни универсал ўйинга айлантиради. Гарчи илмий тадқиқотда метод ва методология жуда катта аҳамиятга эга бўлса ҳам, улардан ўринли фойдаланилсагина кутилган натижани беради. Акс ҳолда у самарасиз ва аҳамиятсиз бўлиб қолади. Ҳар қандай методнинг бош мақсади билиш жараёнидаги муаммоларнинг ижобий ечимига ёрдам беришдир.

Методология методларнинг умумий назарияси сифатида инсоннинг билиш фаолиятида қўлланилган методларни умумлаштириш зарурияти билан дунёга келди. Дастлаб методология муаммолари фалсафа доирасида кўрила бошлади: хусусан, Суқрот ва Афлотунларнинг диалектик методи, Ф.Беконнинг индуктив методи, Р.Декартнинг рационалистик методи, Г.Гегелнинг диалектик методи, Э.Гуссерлнинг феноменология методи ва бошқ. Шунинг учун методология фалсафа билан, айниқса унинг гносеология ва диалектика бўлимлари билан узвий боғлиқдир.

Методологиянинг диалектика билан узвий боғлиқлиги уларнинг айнийлигини билдирмайди. Материалистик диалектика фаннинг фалсафий методологияси сифатида хизмат қилади.

Материалистик диалектика диалектика шаклларидан бир саналади. Диалектика эса метафизика, феноменология, герменевтика қаторидаги фалсафий методологиянинг бир қисми (бир сатҳи)дир.

Методология маълум маънода билиш назариясидан торроқ ҳисобланади. Чунки билиш назарияси фақат билиш шакллари ва методларини ўрганиш билангина чекланмасдан, билиш табиати, билишнинг борлиқ билан муносабати, билиш субъекти ва объекти, билиш имкониятлари ва чегараси, билишнинг ҳақиқийлик мезонлари сингари масалалар билан ҳам шуғулланади.

Метод субъективлик ва объективлик диалектикасининг яхлитлиги сифатида мавжуд бўлади ва ривожланади. Ҳар қандай метод, энг аввало, объектив ҳаракатларга эга. Шу билан бирга, у субъективлик хусусиятига ҳам эга. Ҳар бир методнинг субъективлиги шунда кўринадики, у конкрет шахс томонидан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам Гегель объектни англаш учун субъект томонидан қўлланиладиган восита, қуролни метод деб ҳисоблаган эди. Бу эса Фейербахнинг “Инсон – барча методологиянинг марказидир”, деган ғоясининг давом эттирилиши эди.

Ҳозирги илмий тадқиқот жараёнида метдологик билишнинг кўп сатҳли концепцияси қўл келмоқда. Бу нуқтаи назардан барча илмий билиш методларини умумийдан хусусийга қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Фаннинг умумий методологияси. Бунга фалсафий методлар хос бўлиб, улар барча фанлар ва бу фанлар бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг фалсафий асоси саналади. Шунинг учун улар барча фан вакил-

лари асосланиши мумкин бўлган умумий метод саналади. Фаннинг умумий методологияси хусусий фанларнинг тараққиқот методлари билан узвий боғлиқ бўлиб, биринчиси иккинчиси учун йўналтирувчи куч вазифасини ўтайди.

2. Фалсафий методларнинг энг қадимгиси диалектик ва метафизик методлар саналади. Ҳар бир фалсафий концепция методологик функция бажариб, тафаккур фаолиятининг ўзига хос усули ҳисобланади. Шунинг учун ҳам фалсафий методлар юқоридаги икки метод билан чегараланмайди. Ҳозирги кунда улар қаторида аналитик (ҳозирги аналитик фалсафага хос), ин-феноменологик, герменевтик, синергетик сингари фалсафий методлар қўлланилмоқда.

Ҳозирги тилшуносликда юқорида санаб ўтилган фалсафий методлардан фойдаланилмоқда. Шунинг учун улар ҳақида қисқача фикр юритамиз.

Метафизик (лот. физикадан олдин) метод. Объектни ажралган ҳолда, ўзаро муносабатидан ташқарида ўрганади. Объектнинг ички ўзгарувчанлик хусусиятини эътиборга олмайди. Шунинг учун бутунни ташкил этган ички аъзоларнинг зиддиятли муносабатлари, бу зидланишларнинг объектни ривожлантирувчи, ўзгартирувчи куч эканлигини назардан четда қолдиради. Табиат барқарор, ўзгармас хусусиятга эга, унинг тараққиёт жараёни миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келмайдиган одддий ўсиш, деб баҳолайди. Объектларнинг тараққиёт манбаи ички зиддиятлар эмас, балки ташқи қарама-қарши кучлар эканлигини эътироф этади.

Тилшуносликда ўрганилаётган объектнинг фақат ўзига қараб, бошқа шунга ўхшаш объектларга бўлган муносабатларидан ташқарида, ички таркибий қисмлари ўртасидаги зидланишларни (оппозитив муносабатларни) эътиборга олмасдан тавсифлаш лингвистика фанига умумий фалсафий метафизик методни қўллаш ҳисобланади.

Диалектик метод. Табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятларини эътиборга олувчи методдир. Бу метод XYIII асрдан бошлаб табиий фанларда рўй берган катта ўзгариш ва бу ўзгаришнинг шу кунга қадар борлиқни метафизик ўрганишга зарба бериши натижасида майдонга келди. Табиатшуносликда метафизик тасаввурга Кантнинг осмоннинг табиий назарияси, Ломоносовнинг модданинг сақланиш ва ҳаракат қонуни қаттиқ зарба берди. Бу кашфиётлар табиатда ўзгармайдиган ҳеч нарса йўқлигини исботлади. Айни пайтда, улар фалсафий қарашларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. XYIII аср охири XIX аср бошларида фалсафа тарихида Гегель диалектик тараққиёт назариясини олға ташлади.

Гегелнинг ривожланиш ва ўзгариш ҳақидаги назарияси диалектика ва диалектик методнинг шаклланишига замин яратди. Гегель диалектикаси бутун тарихий ва руҳий оламни жараён, яъни узлуксиз ҳаракатда ривожланишда, ўзгаришда, янгиланишда эканлигини эътироф этди. Бу ўзгаришлар, ривожланишлар, янгиланишларнинг манбаи сифатида ички зидланишлар деб қаралди.

Табиат ва жамиятнинг ана шундай ривожланиш, ўзгариш, янгиланиш жараёнларини очиб беришда, яъни диалектикани ўрганишда қўлланиладиган метод диалектик метод саналади.

Диалектик метод қуйидаги муҳим белгилари билан характерланади:

1) оламга ўзаро муносабатда бўлган узвлардан ташкил топган бутунлик сифатида ёндашади;

2) объектга доимий ўзгариш ҳолатида, ҳаракатда, ривожланишда, янгиланишда деб қарайди;

3) диалектик метод табиат ривожланишни сезилмас ва секин-аста рўй берувчи миқдор ўзгаришларини сифат ўзгаришларига олиб келувчи жараён сифатида баҳолайди.

Диалектик метод методологик асос бўлган тилшунослик, энг аввало, ўрганилаётган объектда умумийлик-хусусийлик диалектикасини тил-нутқ зидланиши асосида, унинг бўлинувчанлик табиатига эга бўлган нисбий бутунлик эканлигини узвий таҳлил методини қўллаган ҳолда, ички таркибий қисмлари ўртасидаги зиддиятларни оппозитив методни қўллаган ҳолда очиб беради. Тилга доимо ривожланишда, ўзгаришда бўлган бутунлик-система сифатида қарайди.

Феноменологик метод. Феноменология – (юн. phainomenon “мавжуд”, logos “таълимот”) феномен ёки ҳодисалар назариясидир. Унинг асосчиси Эдмунд Гуссерль бўлиб, Мартин Хайдеттер томонида ривожлантирилган. Феноменологиянинг текшириш методи феноменологик метод саналади. Унинг бош мақсади борлиқдаги воқеа ва ҳодисалар қандай бўлса, шундайлигича таърифлашдир. Масалан, *қалам* ёзув қуроли. Айни пайтда аёллар қошини бўяш учун ҳам ишлатилади. “Борлиқдаги нарсалар бизга қай тарзда намоён бўлса, шундайлигича қабул қилиш ва таърифлаш” феноменологиянинг асо-

сий мақсади бўлганлигидан, феноменологик метод асосида *қалам*га икки хил таъриф бериш мумкин бўлади: 1) ёзув қуроли; 2) косметик қурол.

Феноменология фалсафий таълимот сифатида XX асрнинг 20-30-йилларида Э.Гуссерль ғоялари таъсири остида илк бор Германияда шаклланди.

Феноменологиянинг танқидий тиғи табиий фанлар томонидан таърифланган ҳодисаларнигина ҳақиқат деб қарашга қарши йўналтирилган. Шунинг учун ҳам *қалам*ни атомларнинг муайян йиғиндиси деб тушуниш хато деб ҳисобданади[5;669]. Бу назария илмий тушунчалар билан қамраб олиниши мумкин бўлган фалсафий назарияни қоралайди.

Феноменология кўпинча оддий воқеаларни таърифлайди: *дон янчиш, от тақасини қоқиш, хат ёзиш* каби. Булар ҳақиқий ҳаётиш олам ва унинг узвлари (феноменлари) саналади. Кундалик буюмлар, фикрлар, ҳодисалар, лингвистик ҳодисалар ҳам фонеменлар сифатида қаралади.

Феноменологик нуқтаи назардан, муайян субъект томонидан фойдаланилган тил, яъни нутқ ҳаётий дунёнинг бир қисмини ташкил қилади. Нутқ таркибида сўзловчи маълум бир сўзни қайси маънода ишлатган бўлса, шундайлигича изоҳлаш феноменологик методнинг мақсади саналади. Демак, сўзларнинг прагматик амалларини белгилаш феноменологик методнинг вазифасига киради.

Феноменология билан герменевтика узвий алоқадордир. Ҳар иккиси матнни тушуниш билан боғликдир. Демак, лингвистик прагматика учун ҳар икки метод методологик асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Герменевтик метод. Герменевтика – (юн.hermeneutike, hermenio “тушунтираман” матнларни тушуниш, талқин қилиш санъати, уни талқин қилиш тамойиллари ҳақидаги таълимот саналади. Унинг текириш методи герменевтик методдир.

Ҳозирги кунда герменевтика гуманитар фанларнинг методологик асоси ҳисобланади. Матнда муаллифнинг нима демоқчилигини ўқувчи томонидан тўғри тушуна олиш герменевтикнинг вазифаси саналади.

Герменевтика илдизлари антик даврларга бориб тақалса ҳам, мустақил илмий йўналиш сифатида XIX асрда немис мутафаккирлари Ф.Шлейермахер ва В.Дильклийлар асарлари орқали шаклланди. Бу йўналиш XX асрда немис олими Г.Г.Гадамер ва француз олими П.Рикёрлар томонидан ривожлантирилди. Г.Г.Шпет бу таълимотнинг кўп асрлик тарихини тадқиқ этган бўлса[11.], М.М.Бахтин ўзининг “Гуманитар фанларнинг фалсафий асосларига доир”, “Адабиётшунослик методологиясига доир”, “Гуманитар фанлар методологиясига доир” асарлари орқали уни оммалаштирди.

Герменивтиканинг марказий тушунчаси тушунишдир. Шлейермахер ўз кашф этган герменевтик доирани талқин қилишнинг асосий тамойили ҳисоблайди. Бунга мувофиқ, бутунлик (масалан, матн)га хос бўлган руҳ унинг алоҳида қисмларида ҳам ўз таъсирини қолдиради. Бўлаклар бутунлик асоси, бутунлик эса бўлакларнинг ички уйғунлиги сифатида тушунилиши лозим[5;446].

Гадамер фикрича, тушуниш, энг аввало, нутқ орқали амалга ошади. Демак, тушуниш шахслараро муносабатда воқеланади. Сўзловчи ёки адибнинг матн орқали нима демоқчилигини тингловчи томонидан тўғри тушуниш герменевтиканинг вазифаси саналади.

Нутқ гапларнинг, гап эса сўзларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топади. Демак, ҳар қандай нутқ бутун ва бўлакнинг шажаравий муносабатидан ташкил топади. Бунда бутунга хос умумий мазмун билан, бўлакка хос хусусий мазмун иштирок этади. Гадамернинг таъкидлашича, бир бутун матнни тушуниш, унинг таркибидаги сўзлар йиғиндиси асосида тушуниш эмас, у айтилган ахборот яхлитлигидан келиб чиқадиган ҳодисадир[8;107]. Ҳар қандай нутқ шакл ва мазмун ўртасидаги муносабатдан ташкил топган бутунлик бўлиб, унинг ҳар икки томони ўзига хос ички тузилишга эга. Бу икки томоннинг ички тузилиши кўп ҳолларда бир-бирига мувофиқ келмайди. Масалан, *Эшигингизга қулчиликка келдик* гапининг синтактик тузилиши билан мазмуний тузилиши бир-бирига мос келмайди. Ўзбекларнинг нутқ одоби, урф-одатини билмайдиган ўзбек тилини ўрганаётган шахс гап таркибидаги сўзларнинг алоҳида-алоҳида маъноларидан бутунга хос умумий маънони чиқара олмайди.

Бир қатор гапларда юза маъно остига таг маъно яширинган бўлади. Айниқса, ана шундай шароитда тингловчига тилни тушуниш кўникмаси эга керак бўлади. Агар ана шундай кўникмага эга бўлмаса, матнни тўғри тушуна олмайди. Шу билан бирга, алоҳида нутқ парчасини бутундан узиб олинганда ҳам бу нутқ парчасидан сўзловчининг мақсадини тўғри тушуниб бўлмай-

ди. Шунинг учун матнни бутун ва бўлак муносабатини эътиборга олган ҳолда ўрганиш бўлак мазмунини тўғри тушунишга ёрдам беради.

Кўринадики, герменевтика ҳозирги даврда ривожланиб бораётган лингвистик прагматика учун методологик асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Синергетик метод. XX асрда кашф этилган нисбийлик назарияси ва квант механикасидан бошқа яна квант кимёси, микро-макро- мега дунёлар физикаси, реактив динамика назарияси сингари янги фанлар майдонга келди. Ана шундай янги фанлар орасида синергетика алоҳида ажралиб туради.

Синергетика (лот. Synergeia "ҳамкорлик") – органик ва ноорганик дунёда содир бўлалиган ўз-ўзидан ташкил этилиш тамойилининг математик моделларини яратувчи умумий фандир. Синергетика объектининг муҳим белгиси "ташкилланиш" белгисидир. "Ташкилланиш"нинг "ташкил этиш"дан фарқи шундаки, иккинчи жараёнга субъект аралашади, биринчиси эса объектив жараёндир. Масалан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, физикавий ва кимёвий усуллар ёрдамида янги моддалар ҳосил қилиш, сўз ясовчи воситалар ёрдамида янги сўзлар яратиш – буларнинг ҳаммаси субъектнинг ташкилотчилик, яратувчилик фаолияти маҳсули саналади. Аммо ташкилланиш одам фаолиятининг таъсирисиз, ўз-ўзидан ички бажариладиган жараёндир. Ана шундай ички ташкилланиш жараёнини ўрганувчи фан синергетика ҳисобланади.

Унинг асосчиси ҳақида адабиётларда икки хил фикр юритилади. Кўпчилик адабиётларда синергетиканинг асосчиси сифатида бельгиялик фикзик, Нобель мукофоти лауреати Илья Пригожин эканлиги эътироф этилади. Хусусан, О.Файзуллаев бу фанни И.Пригожин кафш этганлигини, сўнгра И.Стингерс, Г.Николис, Г.Хакен сингари олимлар ривожлантирганини баён қилади. Н.Шермуҳамедованинг фикрича эса, 1973 йил немис олими Г.Хакен ўз-ўзини ташкил этиш муаммоларига бағишланган биринчи конференцияда нутқ сўзлаган йил синергетиканинг туғилган йили ҳисобланади[10;183].

Олима бу янги фанни илк бор Хакен "синергетика" номи билан номлаганини баён қилар экан, бундай номланиш сабабини Хакеннинг асарида баён қилинган фикрлар орқали тушунтиради. Биринчидан унга "макроскопик даражада тузилма ва тегишли фаолиятни вужудга келтирадиган кўплаб кичик тизимларнинг биргаликдаги фаолияти тадқиқ қилинади. Иккинчидан, тизимларнинг ўз-ўзини ташкил этиш умумий тамойилларини топишга у турли фонларни жалб этади[10;184] [9;380].

Синергетика таълимотига кўра, оламда ҳар бир нарса тизимдир. Тизимлар орасида ўзаро таъсир мавжуд. Бу оламда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ эканлигини эътироф этишдир. Масалан, одам организмига ташқи муҳит таъсир қилади, яъни ҳаво, озуқа, энергия, ахборот ва бошқа. Синергетика бундай ташқи муҳитнинг ҳаммаси йиғилиб, организмга таъсир қилади. Умуман, очиқ тизим таъсирида яшайди, деб қарайди. О.Файзуллаев бунга ўз муносабатини билдириб: "Биз мана шундай чексиз очиқ тизимни ёпиқ тизимлар занжиридан ташкил топади, деган бўлар эдик",-дейди[7]. Унинг фикрича биалогик ва ижтимоий тизимлар мана шундай хусусиятга эга бўлиб, бу ҳар хил табиатга эга тизимларнинг бир хил математик моделларини тузиш синергетиканинг вазифасига киради.

Синергетика борлиқдаги ҳар бир нарса-ҳодисанинг доимий тараққиёда, ўзгаришда эканлигини эътироф этади. Тараққиёт жараёнида беқарор ва барқарор ҳолат ўртасидаги алоқа борликка алоҳида эътибор бериш синергетиканинг бош тамойилидир[1;236].

Синергетика пайдо бўлгунга қадар беқарорликка салбий баҳо берилган ва бу ҳодиса эътибордан четда қолган. И.Пригожин эса "Беқарорлик фалсафаси" асарида бу ҳолатга алоҳида аҳамият берди ва уни синергетиканинг асосий тушунчасига айлантирди.

У беқарорликни борлиқнинг муҳим жиҳати сифатида талқин этади. И.Пригожиннинг фикрича, ҳар қандай эски система янги система билан алмашинар экан, аввало, беқарорлик, тартибсизлик юз беради. Сўнгра барқарор ҳолат ва тартиблилик вужудга келади.

Синергетиканинг чизиқсизлик тамойили тараққиёт олдиндан белгилаб қўйилган йўлдан кетмай, оламдаги нарса, ҳодисаларнинг ички хусусияти ва ташқи алоқадорлиги негизида ҳар сафар янги, бетакрор йўлдан бориши мумкинлиги эътироф этилади[1;236]. Синергетикада икки ҳолат – бнқарорлик ва барқарорлик ҳолатига, беқарорликдан барқарорликка ўтиш жараёнига эътибор қаратилади. Бу диалектик жараённинг биринчи ҳолати флуктуация, иккинчиси эса бефуркация дейилади.

Барқарор ҳолатдан оғиш, тартибсизлик, хаос флуктуация, ривожланишнинг иккига айрилиб тартибга тушиш ҳолати бефуркация саналади. Ў-

тиш жараёнида бир неча таромоққа ажралиши – полифуркация ҳолати ҳам бўлиши мумкин.

Синергетика фақат табиий фанлар учунгина эмас, ижтимоий-гуманитар фанлар, хусусан, лингвистика учун ҳам методологик асос бўлиши мумкин. Чунки ҳар қандай тил ички ривожланиб бораётган ижтимоий ҳодисадир. Шундай экан, ундаги миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келиши табиий. Буни ўзбек тили унлилар системаси тараққиётида ҳам яққол кўриш мумкин. Ўзбек тилининг ички тарихий тараққиёти ва ёндош тилларнинг таъсирида қадимги туркий "тўрт поғонали. Икки қаторли" 8 фонематик унлилар системасидан қатор белгиси йўқолган 6 фонемали унлилар системасига ўтиши ана шундай беқарорлик, тартибсизликдан тартиблиликка ўтиш жараёнининг натижасидир.

Тилшуносликда илк бор А.Раҳимов лисоний типлар тараққиётида типологик ўзгаришларнинг содир бўлиш механизмини ёритишда синергетика тамойилидан ўринли фойдаланди[4].

Ҳозирги кунда синергетика тамойилларининг фақат табиий фанлардагина эмас, балки ижтимоий фанларда ҳам кенг қўлланилаётганлиги унинг фалсафий метод сифатида эътироф этилганидан гувоҳлик беради.

Синергетика ютуқларига маҳлиё бўлган айрим олимлар уни диалектикага зидлаган ҳолда, диалектиканинг ўрнини босганлигини таъкидламоқдалар. Бундай фикрга танқидий баҳо бериб, О.Файзуллаев қуйидагиларни баён қилади: "Диалектика эскирди, унинг ўрнини синергетика эгаллаб олди, дегувчилар орасида, афсуски, файласуфлар ҳам бор. Аслида бу нотўғри фикр. Ахир уч минг йиллар давомида фалсафанинг ўзаги ҳисобланадиган диалектика, аввало, табиатда, жамиятда ва билиш назариясидаги зиддиятлар, ўзгаришлар, риволаниш ва таназзуллар, дунёқарашлар, сабабият ва оқибат, моҳият ва воқелик, қонуният ва тасодиф каби масалалар билан шуғулланиб келмоқда. Бу фалсафий масалалар билан синергетика шуғулланмайди-ку! Диалектика билан нисбийлик назарияси. Диалектика билан квант механикаси, диалектика билан генетика орасидаги муносабат қандай бўлса, диалектика билан синергетика орасидаги муносабат ҳам шундайдир. Яъни диалектика тьабиатнинг ўзида ва табиат фанларида, жамият фанларида, техника фандарида, жумладан, синергетика фанида баб-баровар намоён бўлади" [7].

Проф. Қ.Назаров ҳам синергетиканинг диалектика билан муносабати ҳақида худди шундай фикр билдиради. Унинг таъкидлашича, синергетикани XX аср табиий фанларининг фалсафа соҳасига киришган энг катта услубий ютуқларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Аммо бу унинг диалектикани фалсафадан бутунлай суриб чиқарди, дегани эмас. Зеро, фалсафада ҳар бир таълимот, услуб ва методнинг ўз ўрни ва фаолият доираси бор. Диалектиканинг фалсафадаги аҳамиятига келганда эса, унинг ижтимоий билимлар соҳасидаги ўрни, қадр-қиммати ниҳоятда катта ва у фалсафанинг асосий қисмларидан бири бўлиб қолаверади. Синергетика ҳам фанларнинг охирги ва мутлоқ услуби эмас, балки тараққиёт натижасида ўзгарадиган ва такомиллашадиган тафаккур мевасидир[1;236].

Кўринадики, синергетика диалектика билан узвий боғлиқ бўлган мустақил фалсафий методдир.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса маълум бўладики, хусусий илмий методлар фақат битта умумий фалсафий метод, методологик асос билан чекланиб қолмайди. Ўрганилаётган объектнинг мураккаб белгиларини очиш учун қўл келадиган турли фалсафий методларга таяниш мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Билиш фалсафаси. –Т.: Университет, 2005.- Б.236
2. Кахановский В.П. Философия и методология науки. –М., 1999.- С.167
3. Павлов И.П. Лекции по физиологии. –М., 1952.– С. 21
4. Раҳимов У. Фузия лисоний типини квантитатив ва синергетик ёндашув асосида тадқиқ этиш (Ўзбек тили мисолида). НДА. – Т., 2009
5. Скирбокк Г., Гилье Н. Фалсафа тарихи. –Т.: Шарқ, 2002.- Б.669
6. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики.– М., 1975.- С. 3
7. Файзуллаев О. Физика ва фалсафа./ Маърифат.- 2005.- 16 апрель
8. Хализев В.Е. Теория литературы.–М., 2000.- С.107
9. Хакен Г. Синергетика. – М., 1970
10. Шермуҳаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси.- Т., 2005.- Б.211
11. Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы…// Контекст.-1989, 1990, 1991, 1992.- М.,1989-92

Андижон давлат университети,
2009 йил 8 январда қабул қилинган